

תוכן העניינים

9	אקדמות
9	א. מונוגרפיות ומפתחות לשני כתבי-עת של ההשכלה, החלוץ וכבודים, במחצית המאה הי"ט
10	ב. עותקי כתבי-העת בספריות
11	ג. תולדות המפעל: המאסף, בכורי העתים, כרם חמד, מכתבי העתים – שמונה כתבי-העת במחצית הראשונה של המאה הי"ט – ועתה שני כתבי-עת במחצית המאה הי"ט
11	ד. תיאור המפתח
14	ה. הערות טכניות למפתחות כתבי-העת
19	מבוא: כתבי-העת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט – ראשית דברים
23	כתבי-העת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט – החלוץ: מלחמת הדת והתושיה תר"ג-תרמ"ט (1852-1889)
25	החלוץ: "העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה"
25	מבוא
28	א': "להלחם מלחמת בית נגד אויבים אשר בקרבנו, מלחמת הדעת נגד הבערות"
53	ב': "חלוצים תעברו לפני אחיכם בני-ישראל"
75	ג': "מי לה' יבא אלינו אל יפול לבבנו לא נירא ולא נחת"
101	ד': 'אחורי הפרגוד' – יה"ש עומד למשפט סאטירי בבית דין של הרבנים
115	ה': 'הותרה הרצועה' – לית דין ולית דיין
125	ו': נוסחים שונים עמדו לפני מסדר ספר התורה
131	ז': השפעות פרסיות על המקרא והתלמוד
137	ח': "ספרי הפרסים גם ספרי ההודיים היו למקור לחז"ל הקדמונים והאחרונים"
143	ט', ח"א: "הניסיון להסביר את האגדות המוזרות – עבודת סזיפוס"
147	ט', ח"ב: פולמוס עם רפאל קירכהיים
153	י': כינויי הנצרות בתלמוד והשפעת היוונית
159	י"א: התלמוד הירושלמי עדיף על התלמוד הבבלי
165	י"ב: עוד על השפעת היוונית על חז"ל
171	י"ג: ביקורת תהיה – על מבוא הירושלמי
177	על החלוץ ועורכו
179	א. הערות כלליות על החלוץ ועורכו –
180	ב. הצהרות על מטרתו של החלוץ –
180	ג. על החלוץ – כללי –
181	ד. הערכה כללית על יה"ש –
182	ה. עיקרי השקפותיו –
183	ו. מעקב אחר התפתחות עיוניו של יה"ש לאורך השנים –
190	ז. סגנונו של יה"ש
190	דרכו בהומור –
192	מוטו משמעותי –
193	ח. דרכו של יה"ש בביקורת –
195	ט. ענייני עריכה –
197	י. תגובות על החלוץ –
207	יא. יה"ש מגן על עצמו –
209	יב. סיכומים על גיליונות החלוץ: מספר העמודים, המשתתפים והתוכן –
212	יג. 'וולטר הגליצאי' – דרכו בסאטירה –
227	יד. "למלחמת הדת והתושיה" – מהי 'תושיה' ? –
232	טו. הערכות על החלוץ ועורכו –

383 כתבי-העת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט - בכורים: חכמת ישראל
 תרכ"ז-תרכ"ה (1864-1865)

385 בכורים: "לתועלת ולשעשועי נפש כל אוהב חכמת ישראל ושפתנו הקדושה"
 385 מבוא

387 א: "החכמה החדשה ההולכת אחוזת יד עם תורת ה' תמימה [...] היתה שרשיה"
 405 ב: "דור ההשכלה הוא עמוד האש ההולך ואור לדור ההצלחה"

421 על בכורים ועורכו
 423 א: סיכומים על גיליונות בכורים: מספר העמודים, המשתתפים והתוכן
 423 ב: הערכות על בכורים ועורכו

425 מפתח בכורים

457 (נספחים)

- 457 א. מידע ביבליוגרפי על כתבי-העת ועורכיהם -
 459 ב. רשימות המחברים, הסופרים והאישים במפתחות כתבי-העת -
 459 ג. רשימת הנושאים והמחברים במפתחות כתבי-העת -
 462 ד. ביבליוגרפיה נבחרת של חומר כללי על החלון ובכורים -
 463 ה. ביבליוגרפיה של ספרים ומאמרים שהוזכרו במונוגרפיות על החלון ובכורים -
 474 ו. רשימת הספריות שבהן נבדקו עותקי כתבי-העת -

475 מפתח האישים והעניינים (במונוגרפיות)

vii תקציר אנגלי

אקדמות

א. מונוגרפיות ומפתחות לשני כתבי-עת של ההשכלה במחצית המאה הי"ט

במונוגרפיות אלה על שני כתבי-העת העבריים של ההשכלה העברית במחצית המאה הי"ט, החלוץ וכנוריס, שהתחילו להופיע בשנים 1852 ו-1864, ובמפתחות המוערים לכל אחד מהם אנו מגישים את הכרך החמישי בסדרת המונוגרפיות והמפתחות של כתבי-העת של ההשכלה העברית. בשנת תשס"א יצא לאור הספר הראשון, *שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון* (תקמ"ד-תקע"א) (1783–1811) של ההשכלה העברית בגרמניה. אחריו, בשנת תשס"ה, הופיע הספר השני, *כנוריס העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לביכורי העתים, כתב-העת של ההשכלה בגליציה* (תקפ"א-תקצ"ב) (1820–1831), שיצא לאור בווינה, ובשנת תשס"ט נדפס הספר השלישי, *כרם חמד – חכמת ישראל היא יבנה החדשה: מפתח מוער לכרם חמד, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה*, שיצא לאור בווינה ובפראג בשנים תקצ"ג-תרט"ז (1833–1856); בשנת תשע"ג נדפס הספר הרביעי, *מכתבי העתים: עיתונות ההשכלה מ-1820 עד 1845*, מפתחות מוערים לכתבי-העת העבריים של ההשכלה בהולנד, גליציה, גרמניה וליטא (תק"פ-תר"ו).¹

הכרך הנוכחי ממשיך לדון בשני כתבי-עת שיצאו לאור בשנות ה-50 וה-60 למאה הי"ט, החלוץ בעריכת יהושע השל שור (יה"ש) וכנוריס בעריכת נפתלי קלר, לאחר כתבי-העת שהופיעו בשנות ה-20: *כנוריס תועלת* (תק"פ, 1820), *פרי תועלת* (תקפ"ה, 1825), *הצפירה* (תקפ"ג, 1824); ובשנות ה-40: הירחון *ציזון* (תר"א, תר"ב, תר"ה, 1841, 1842, 1845), *פרחי צפון* (תר"א, תר"ד, 1841, 1844), *כנוריס השנה* (תר"ד, 1844), *ספר כנוריס העתים* (תר"ד, 1844), ו*כנוריס העתים החדשים* (תר"ו, 1845). כתבי-עת אלה הופיעו בשלושה מרכזי השכלה שקמו לאחר היעלמותו של המרכז בגרמניה: באמשטרדם, בווינה ובווילנה ואף בפרנקפורט.

שני כתבי-העת שלהם מוקדש ספר זה, החלוץ וכנוריס שונים זה מזה ואף שונים מכתבי-העת הנזכרים לעיל.

החלוץ בעריכת יהושע השל שור (יה"ש) הופיע בשלושה עשר כרכים לאורך תקופה ארוכה בשנים 1852 עד 1889, והוא מייצג את ההשכלה הרדיקלית בגליציה בדרישות התיקונים בדת ובמנהגים וביחסה אל היהדות הנורמטיביות בכלל. המשתתפים בחוברות החלוץ היו מעטים בשנים הראשונות עד הכרך השישי (עד שבעה משתתפים), ואילו יתרת הכרכים (7–13) כללו את מאמריו של העורך בלבד בלא כל משתתפים נוספים. בין הסופרים היו: יהושע השל שור (יה"ש), יצחק ארטור, אברהם קרוכמאל, מרדכי דובש, הירש מנדל פינליש (של"ש), אברהם גייגר, שלמה גייגר, ליבש לעף ומשה שטיינשניידר ויצחק שמואל ריג"ו (יש"ר).

התפרסמו בו מחקרים בתלמוד הבבלי והירושלמי, במשנה ובמקרא, התפתחות ההלכה, עיקרי היהדות, נוסחי המקרא, ביוגרפיות, מאמרים פובליציסטיים נגד הרבנים החרדים, השפעת הדת הפרסית ותרבותה על הספרות התלמודית, השפעת השפה היוונית על ספרות חז"ל, וסאטירות.²

ואילו *כנוריס* שהופיע בשני כרכים בשנים תרכ"ד-תרכ"ה (1864–1865) ייצג את סופרי ההשכלה המתונים, והשתתפו בו 26 סופרים שפעלו בתחומי הספרות היפה וחוכמת ישראל. ביניהם היו מאיר הלוי לטריס, א. ב. גוטלובר, המלומדים אייזק הירש ווייס ואהרן ילינק, דוד גורדון, א. לאנגבאנק, יעקב רייפמאן וזלמן שטרן, בין השאר.

¹ משה פלאי, *שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון* (תקמ"ד-תקע"א) (ירושלים, תשס"א); משה פלאי, *כנוריס העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לביכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה* (ירושלים, תשס"ה); משה פלאי, *כרם חמד – חכמת ישראל היא יבנה החדשה: מפתח מוער לכרם חמד, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה* (תקצ"ג-תרט"ז) (ירושלים, תשס"ט); משה פלאי, *מכתבי העתים: עיתונות ההשכלה מ-1820 עד 1845*, מפתחות מוערים לכתבי-העת העבריים של ההשכלה בהולנד, גליציה, גרמניה וליטא (תק"פ-תר"ו) (ירושלים, תשע"ג).

² המונחים "יהדות נורמטיביות" ו"רבנים חרדים", לאורך הספר, מתייחסים ליהדות האורתודוקסית ולרבנים האורתודוקסים באותה תקופה.

התפרסמו בו מאמרים בנושאי התלמוד, מקרא, מנהגים, תפילות, היסטוריה יהודית, חינוך יהודי, לשון עברית. ובספרות יפה: שירים, סיפורים, פיוטים, ביוגרפיות וסאטירה.

עם הדפסת המפתחות לשני כתבי-העת הנזכרים ייקל לקוראים ולחוקרים לעקוב אחר הפרסומים השונים לפי נושאייהם המגוונים והשונים המשקפים היבטים חשובים של היצירה המחקרית והספרותית העברית באותה תקופה. וכן יתאפשר עתה לעקוב אחת התפתחות יצירותיהם של סופרים וחוקרים חשובים כיהושע השל שור, יצחק ארטור, מאיר הלוי לטריס, א. ב. גוטלובר, אייזק הירש ווייס ואהרן ילינק, ואחרים. החומר שנדפס בכרכים אלה מייצג את מכלול נושאי המחקר והסוגות הספרותיות של משכילים והוגים עבריים במחצית המאה הי"ט: מסות ומחקרים בנושאי המקרא, התלמוד והמשנה, ההלכה, יהדות וזיקתה לתרבויות אחרות, וכן שירים, סיפורים, פיוטים, סאטירות וביוגרפיות.

כפי שצינתי ב'אקדמות' לשני הכרכים האחרונים של פרוייקט זה, חלה לאחרונה התפתחות חשובה בנגישות אל כתבי-העת של ההשכלה העברית. הספרייה הלאומית בירושלים (לשעבר, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) ממשיכה את סריקת כתבי-העת העבריים של ההשכלה במסגרת מפעל הדיגיטציה של "עיתונות עברית מהמאה ה-19 ותחילת המאה ה-20"³, והעמידה אותם לרשות הקוראים באמצעות האינטרנט. כן השתתפה במפעל סריקת כתבי-העת ספריית אוניברסיטת תל-אביב. בעתיד תסרוק הספרייה גם את כתבי-העת המוקדמים של ההשכלה, *המאסף*, *בכורי העתים*, *כרם חמד* וחלק מכתבי-העת שנכללו בספרי האחרון – שעתה קיימים בעבורם ארבעת המפתחות שהכנו – וכן ייסרקו *החלוץ* ו*בכורים*, שהמפתחות שלהם כלולים בספר הנוכחי.

סריקת כתבי-העת היא חלק ממפעל סריקת ספרות ההשכלה על ידי הספרייה הלאומית. אגב, כמה מכתבי-העת הנדונים בספר זה נסרקו גם על ידי גוגל. על חקר כתבי-העת העומדים לדיון בספר זה ראה ב'מבוא' "ראשית דברים".

ב. עותקי כתבי-העת בספריות

מצב העותקים של כרכי *החלוץ* ו*בכורים* המצויים בספריות מחקר ובספריות אוניברסיטאיות ברחבי העולם טוב יותר ממצבם של כרכי *המאסף* ו*בכורי העתים*. בניגוד לשני אלה, עותקי כתבי-העת שבדקתי נראים שלמים למדיי ברוב הספריות, אף כי פה ושם חסרים עמודי השער או כריכות אחדות. ברוב הספריות (ראה רשימה בנספח) מצאנו את המהדורה המקורית של כתבי-העת, ואילו בכמה מהן היו עותקים של הוצאת 'מקור'. כמו כן מצאנו בכמה ספריות עטיפות צבעוניות, שאינן מצויות בעותקים אחרים, ושבהן נכרכו חלקים של התקופונים הללו. על פי השוואת העותקים בספריות שבהן בדקתי את כרכי כתבי-העת קבענו עותק עבודה שלפיו נוצרו המפתחות ונכתבו המונוגרפיות על כתבי-העת.

³ הקש <http://web.nli.org.il> כדי לקבל את האתר של הספרייה. בין כתבי-העת נסרקו "הלבנון", שיצא לאור בשנים 1863–1886 בירושלים, פריס, מינכן ולונדון. 770 חוברות, כ- 7,200 עמודים; "המגיד", שיצא לאור בשנים 1856–1903 בגרמניה, פולין ואוסטריה. 2,265 חוברות, כ- 19,500 עמודים; "חבצלת", שיצא לאור בשנים 1863–1911 בירושלים. 1,860 חוברות, כ- 14,200 עמודים; "הצפירה" יצא לאור בשנים 1862–1931 בוורשה ובברלין. 8,600 חוברות, כ- 42,000 עמודים; "המליץ" יצא לאור בשנים 1860–1904 באודיסה וסנט-פטרסבורג. 5,600 חוברות, כ- 33,000 עמודים. "הצבי/האור/השקפה", יצא אור בשנים 1884–1914, בירושלים. 2,534 חוברות, כ- 12,600 עמודים. לכל עיתון מפתח תאריכים לפי לוח אזרחי ולפי לוח עברי, וכן לפי מספרי כרך וחבורת. כמו כן, לעיתונים "הלבנון", "המגיד" ו"חבצלת", ניתן לבצע חיפוש לפי מחברים ונושאים (נושאי ארץ ישראל בלבד) במפתח שנעשה בעבר ע"י "יד יצחק בן צבי" והועלה לאינטרנט במסגרת מפעל זה. וכן ראה באתר של אוניברסיטת תל-אביב <http://jpress.tau.ac.il/view-hebrew.asp> (בשיתוף פעולה עם הספרייה הלאומית): אתר עיתונות יהודית היסטורית המכיל עיתונים יהודיים.

ג. תולדות המפעל: המאסף, בכורי העתים, כרם חמד, מכתבי העתים – שמונה כתבי-העת במחצית הראשונה של המאה הי"ט – ועתה שני כתבי-עת במחצית המאה הי"ט

על ראשיתו של הפרוייקט, שהתחיל ב'מפתח המאסף', ותולדותיו, קורות הרישום הידני בתחילה והקלדתו אחר כך במעבד תמלילים, וכן גם מחשוב הפרוייקט, כתבנו ב'אקדמות' לשער להשכלה, עמ' 11–12. כמו כן ראה שם, על מפתחות עבריים אחרים לכתבי-עת שעמדו לנגד עינינו בהכנת המפתחות הקודמים. וכן המשכנו לתאר את הפרוייקט ב'אקדמות' לבכורי העתים ולכרם חמד.

מחשוב המפתח: לאחר השלמת מפתח המאסף והדפסת הספר שער להשכלה בתשס"א, התחלנו במפתח בכורי העתים, שהסתיים בשנת תשס"ה, ולאחר מכן המשכנו בהקלדת העיולים של כרם חמד. לקראת מפתח בכורי העתים פיתחנו תוכנת מחשב חדשה שהתמודדה עם הדרישות החדשות של הפרוייקט על פי הלקחים שהפקנו בהכנת 'מפתח המאסף', והרצנו אותה גם בהכנת המפתח לכרם חמד, ובהכנת המפתחות לשמונה כתבי-העת במחצית הראשונה של המאה הי"ט (הספר האחרון). וגם בהכנת הספר הנוכחי על כתבי-העת החלוץ ובכורים. התוכנה, שנכתבה במיוחד בעבורנו על ידי מתכנת, ושעודכנה כמה פעמים לפי הצרכים והניסיון בהרצה בעבר, הייתה מתוחכמת דיה ואפשרה לנו לקבל ערכי אינדקס ממויינים אלפביתיים ומסודרים לפי שמות המחברים ולפי הנושאים שנקבעו ברפרור המקורי בכל ערך וערך (ראה להלן).

כפי שכתבנו בעבר, התוכנה סרקה את נתוני הקלט של המפתח המוזן לתוכה, מיינה וסיווגה אותם, הרחיבה את הערכים המקוריים על פי נושאי הרפרור – נושאי המשנה שהוזנו אף הם, והוציאה פלט של נתונים מעובדים לפי ההנחיות. התוכנה סידרה את הרישום הסופי של כל ערכי האינדקס, לפי שמות המחברים ולפי נושאי הרפרור גם יחד, ברצף אלפביתי שוטף. למותר לומר, שלאחר כל שלב ושלב של פעולת המחשב נאלצנו לעבור על הפלט ולתקן שיבושים וליישר הדורים שנגרמו עקב שיגיונות התוכנה או שגיית ההקלדה, ולוודא שלא הושמט כל ערך.

לאחר מיון, סיווג וסידור הערכים במלואם, עיצבה התוכנה את ההדפסה בשני טורים בכל עמוד, באופן הקרוב להדפסה הסופית של המפתח. התוכנה הנוכחית הוסיפה שורות <המשך> בראש הטורים, כאשר הנושא גלש לטור נוסף או לעמוד נוסף, וכן העבירה ערכים מטור לטור אם לא נכנסו בשלמות; לפי שיטתנו כל ערך חייב להיגמר באותו טור בלא 'שבירת' ערכים. כך נוצר לפעמים חלל בסוף הטור בגלל העברת ערך רב-שורות לטור הבא.

ד. תיאור המפתח

מפתחות כתבי-העת העבריים של ההשכלה במחצית המאה הי"ט המוגשים בזה מהווים כאמור המשך למפתח המוער של המאסף, שער להשכלה: מפתח מוער להמאסף, כתב-העת העברי הראשון, בכורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מוער לבכורי העתים כתב-העת של ההשכלה בגליציה, וכרם חמד – חכמת ישראל היא יבנה החדשה: מפתח מוער לכרם חמד, כתב-העת העברי של ההשכלה בגליציה ובאיטליה, ומכתבי העתים: עיתונות ההשכלה מ-1820 עד 1845, מפתחות מוערים לכתבי-העת העבריים של ההשכלה בהולנד, גליציה, גרמניה וליטא (תק"פ-תר"ו), והם הוכנו במתכונתם.⁴

⁴ על מפעל מפתח כתבי-העת של ההשכלה הרציתי בכמה כנסים אקדמיים בשנים האחרונות (בכנסים של איגוד הפרופיסורים לעברית בארה"ב (ב-2003 ו-2004), הכנס המדעי העברי הי"ז באירופה (פריז) של ברית עברית עולמית והמכון לחקר העברית באירופה (ב-2002). ההרצאה על 'מפתח המאסף' נדפסה במחקרים בלשון העברית ובספרותה כנס מילנו של הברית העברית העולמית (ירושלים, תשס"ב), עמ' 86–96; וכן מאמרי "פרוייקט המאסף: אינדקס מוער וממוחשב של כתב-העת הראשון", הדואר, 79 (י"ז, כ"ה תמוז תש"ס), עמ' 22–23; (י"ח, י' אב תש"ס), עמ' 21–23. ההרצאה על 'מפתח בכורי העתים' נדפסה כמאמר, "מחקר ההשכלה: 'בכורי העתים' הם פרי תבואה", הדואר, כרך 82, (גל' 2, טבת תשס"ג), עמ' 22–28; "דו"ח על פרויקט מפתח בכורי העתים", דאה, 8 (2003), מחקרים בלשון העברית, בספרותה ובתרבותה – א', כתב-עת לחקר העברית באירופה בהוצאת המחלקה לעברית באוניברסיטת פריז 8, עמ' 95–108. וכן, "כתבי-העת העבריים הראשונים של ההשכלה העברית: המעבר מהמאסף (1783–1811) לבכורי העתים

המפתחות מהווים רישום כל החומר שנכלל בכתבי-העת הנזכרים. רשומים בהם כל הפריטים שנכללו בכתבי-העת *החלוץ* ו**כוכבים**. במפתחות נרשמו כל המאמרים, המחקרים, ההגות, וכן כל הסוגות הספרותיות השונות, משירים וסיפורים ועד סאטירות וביוגרפיות; וכמו כן, רישום כל שערי הכרכים, תוכן העניינים, הודעות המערכת והודעות העורכים, ומאמרי המערכת.

המפתחות מסודרים לפי שמות המחברים ולפי נושאים, ברישום אלפביתי אחד. הנושאים כוללים מקצועות בלימודי היהדות, כגון מקרא, ביקורת המקרא ופרשנות המקרא, תלמוד ופרשנותו, חכמי התלמוד, הלכה, לשון עברית, חינוך יהודי, מדעי הטבע, תולדות ישראל, כתבי-יד עבריים של הוגים ופרשנים מימי הביניים ומאמרי עיון בהם, ועוד. וכן, ביוגרפיות, ביקורת ספרים, והודעות על ספרים חדשים.

גם הערכים המופיעים תחת כל נושא ונושא מסודרים לפי כותרים בסדר אלפביתי פנימי, כמקובל (מלבד הלוועזית שהוכנסה בסוף הרשימות; וראה בהמשך הערות טכניות לגבי שיטת המיון האלקטרוני במחשב). באופן זה יכול כל מפתח לשמש מכשיר נוח לחיפוש, איתור ובדיקה קומולטיבית ועניינית של כל הנושאים האלה.

העיון בנושאים ובמחברים: המפתחות מאפשרים איפוא לעיין באופן נוח ומקיף בנושאים המרכזיים שעמדו לפני עיניהם של עורכי כתבי-העת. סידור כל הנושאים ומיונם ביחד מְקַל עתה על המעיין להבחין במהותו, כמותו ואוליי גם איכותו של החומר שפורסם בכתב-העת על פי נושאים, עניינים, סופרים, ז'אנרים ועוד. רשימת הנושאים עשויה להעיד על היקף התעניינותם של סופרי ההשכלה וחוקרי חוכמת ישראל בלימודי היהדות השונים ועל זיקתם לקידום ההשכלה באמצעות כתביהם, וכן על מגמות העריכה של העורכים השונים.

לראשונה אפשר עתה להבחין ולהכיר באופן ברור ונוח ובמקובץ בנושאי היצירה והמחקר שעמדו בראש מעייניהם של סופרי ההשכלה השונים בתקופה הנידונה ובמגמות שאפיינו את דרכם ביצירה ובמחקר, וכך ניתן לזהות את נטיותיהם ביחס למציאות היהודית הסובבת אותם: היחס לחסידות ולחסידים, ביקורת מנהגים קלוקלים ואמונות טפלות שקנו להם שביתה בין היהודים, תלונות על יחס אנשי סביבתם להשכלה ולמשכילים, וכדומה. ניתן עתה למנות את חיבוריו של כל אחד מהסופרים והחוקרים במקומותיהם השונים ולבחון את תרומתם לחקר היהדות ולספרות ההשכלה.

כמו כן ניתן להבחין בדגש ששמו העורכים על פרסום חומר בנושא מסויים מאת חוקר או סופר זה או אחר, ולדון בעניין שהיה לעורכים בו. למשל: ריבוי החומר בתלמוד ובהלכה, פרשנות המקרא וביאורי פסוקים, עיון בשאלות הלשון, נושאי הקהילה היהודית, וכדומה.

נביא לדוגמה מידע חשוב הניתן ל'שליפה' (גם ממוחשבת): ה'אינוונטר' המחקרי בכתבי-העת הללו כולל, בין השאר, ערכים שונים בנושאי המקרא ופרשנותו, בנושאי המשנה, התלמוד והמדרש, ערכים בנושאי השכלה והתמשכות, ערכים בנושאי הלוח העברי, בנושאי ביקורת ספרים, הודעות על ספרים חדשים, ביוגרפיות, לשון עברית, חינוך יהודי, קבלה, חסידות וחסידים, הלכה – כפי שציינו בסיכומים במונוגרפיות של כתבי-העת.

בראש כל כתב-עת נדפסת מונוגרפיה מקיפה הבוחנת את חלקו של כתב-העת בהשכלה העברית במחצית המאה הי"ט ותרומתו הספרותית והמחקרית להשכלה וללימודי היהדות הכלליים. ימצא בה דיון מקיף בכתב-העת ובנושאים שנידונו בו, הרקע להוצאתו, בעיות עריכתו, הסופרים והחוקרים שהשתתפו בו, האידאולוגיה המשכילית שהופעה בו, וכן דיון בהתפתחות ההשכלה וחוכמת ישראל בעברית, והקשר לכתבי-העת הקודמים בפריודיקה של ההשכלה העברית, *ככורי העתים*, ו**כרם חמד**.

המבוא והמונוגרפיות דנים ברקע להמשך הפריודיקה העברית בהשכלת גליציה במחצית המאה הי"ט. הערכת כתבי-העת הללו, עורכיהם וסופריהם על רקע המצאי המחקרי, התרבותי והרוחני מוצעת מתוך התבוננות במפתחות. ההערכה תִּקְנֶה תובנה באשר לתרומתם של כתבים אלה והמשתתפים בהם לספרות ההשכלה, לחוכמת ישראל ולמדעי היהדות, ותדון בראייה חדשה של הספרות העברית שנוצרה במחצית המאה הי"ט בהשתקפותה בכתבים אלה, ובשינוי שחל בהשכלה העברית בכיוון מגמת המחקר וההגות, כפי

(1820–1831), "קשר", 34 (אביב, 2006), עמ' 61–77; 'כרם חמד', כתב העת העברי של חכמת ישראל בגליציה ובאיטליה,"

קשר", 38 (אביב, 2009), עמ' 77–86.

החלוץ: "העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה"

מפנה בתולדות הפריודיקה העברית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה אירע עם הוצאתו לאור של השנתון החלוץ בשנת 1852 ביוזמתם של משכילי גליציה הרדיקליים שביקשו להיות החלוץ המדריך את העם ב"מלחמת הדת והתושיה", על פי כותרת המשנה של כתב-העת. החלוץ נערך בידי יהושע השל שור (יה"ש) (1814–1895), משכיל גליצאי, תלמיד חכם ובר אוריין.¹

הרקע בעיתונות העברית

שנות ה-40 של המאה הי"ט ראו את הופעתם של כמה כתבי-עת עבריים: בכורי העתים החדשים ב-1845, כוכבי יצחק (החל ב-1845), וכמה קבצים מלומדים ככנפי יונה (1848) ואחרים בפרוס אמצע המאה, התחיה (1850), והיונה (1851), בעריכת שניאור זק"ש, וכן גרני (1851) בעריכת גבריאל פולק, בין השאר. ואילו כרם חמד, שיצא בשבעה כרכים בשנים 1833–1843, הפסיק את הופעתו, והיא חודשה בשנת 1854 וב-1856. ואף וילנה המשכילית הייתה יכולה להתהדר בכתב-עת משלה: פרחי צפון, שיצא בכרך ראשון ב-1841 והמשיך בכרך שני ב-1844.

המגמה להוצאת כתב-עת ספרותי ועם זאת מלומד, המוקדש לחוכמת ישראל, הייתה איפוא קיימת, ומבחינה מסויימת המשיך אותה כתב-העת החדש. ואכן, הכיתוב בשער השנתון בגרמנית הביע מגמה זו: *Wissenschaftliche ABHANDLUNGEN über jüdische Geschichte, Literatur und Alterthumskunde*, דהיינו מאסף מדעי להיסטוריה, ספרות וקדמוניות היהודים, אף כי הכיתוב העברי ביטא מגמה אחרת, כפי שנראה להלן.

השתתפותם של משכילי גליציה בכתבי-העת הנזכרים ועוד קודם לכן בשנות ה-20 לאותה מאה בכורי העתים (1820–1831), ולאחר מכן בספר בכורי העתים (1844) ובכורי העתים החדשים (1845), שלחה מסר משכילי מתון והביעה את העמדה המתונה של ההשכלה לגבי הרפורמה ושאלת התיקונים בדת. ואילו הירחון ציון (1840/1, 1842/3) שיקף אומנם עמדה מיליטנטית יותר של ההשכלה, אך הוא היה ירחון שיצא בגרמניה, ונטה למגמות של חוכמת ישראל הגרמנית, אף כי השתתפו בו גם חוקרים מתונים כיצחק שמואל ריגיו (יש"ר), שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) וצבי הירש קאלישר. בין המשתתפים בציון היה גם יהושע השל שור (יה"ש), שפירסם שני מאמרי מחקר וביקורת על ספרים, כולל ביקורת על הסאטירה "תשליך" מאת ארטור.

¹ על תולדות חייו כתב תלמידו הירש זיידעל את הביוגרפיה ספר תולדות הרב החכם הגדול החוקר והמבקר מוהרר רבנו יהושע העשיל שור ז"ל (דראָהאַבטיש, תרנ"ח), ורוב הסיכומים על תולדות חייו מסתמכים על ספר זה. בין המאמרים החשובים עליו יש להזכיר את הפרק על יה"ש בספרו של יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד' (ירושלים, 1963), עמ' 58–77; וכן, נתן מיכאל גלבר, "תולדות יהודי ברודי", ערים ואמהות בישראל, ו' (ירושלים, 1955), בעריכת י.ל. הכהן מיימון, תיאור תולדותיו של יה"ש ויחסיו עם המשכילים האחרים, עמ' 213–219. החוקר עזרא שפייזנהדלר הקדיש ליה"ש כמה מאמרים בסיסיים וכן ביבליוגרפיה ענפה של כל כתבי יה"ש בעברית ובגרמנית. ראה, Ezra Spicehandler, "Joshua Heschel Schorr: Maskil and Eastern European Reformist," *Hebrew Union College Annual*, 31 (1960), pp. 181–222; Spicehandler, "Joshua Heschel Schorr: The Mature Years," *Hebrew Union College Annual*, 40–41 (1969–1970), pp. 503–528; Spicehandler, compiler, "The Writings of Osias Heschel Schorr: A Bibliography," *Studies in Bibliography and Booklore*, II *Hebrew Union* (No. 1, June 1955), pp. 20–36. וכן פרסם את "מכתבי יהושע העשיל שור לברוך פלזנטה", *Hebrew Union College Annual*, 28 (1957), עמ' א'–כ"ו, ואת מכתבי פלזנטה ליה"ש, "Bernhard Felsenthal's Letters to", *Hebrew Union College Annual*, 28 (1957), עמ' א'–כ"ו, ואת מכתבי פלזנטה ליה"ש, "Osias Schorr," *American Jewish History*, (Cincinnati, 1958), pp. 379–406. הוא גם ההדיר את קובץ מאמרי של יהושע השיל שור, כאמרים, ספריית 'דורות', ההדיר והוסיף מבוא והערות עזרא שפייזנהדלר (ירושלים, תשל"ב). ראה הערכתו של ג. קרסל על מהדורה זו ותרומתו של המהדיר, "וולטר הגאליצאי", מאזנים, ל"ה (גל' 2, תמוז תשל"ב) עמ' 152–157. וכן ראה עתה את הדיסרטציה של חיים כהן, יה"ש וחוג "החלוץ" (1852–1888): הפרק הרדיקלי בתולדות ההשכלה בגליציה, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן (רמת-גן, תשס"ט).

נוסף על כתבי-העת הנזכרים שיצאו בחלקם בווינה עלה בידי משכילי וילנה, כאמור, להוציא כתב-עת משלהם, *פרחי צפון*, בשנת תר"א (1841) ותר"ד (1844), ואף יוזמות אלה של פריודיקה משכילית המריצו את משכילי גליציה להוציא כתב-עת עברי משלהם.

משכילי גליציה הקיצוניים יותר ביקשו להקים כתב-עת משלהם שיוכל לבטא את מגמותיהם שלהם. ניסיונות להוציא כתב-עת עברי בגליציה נעשו כבר בראשית שנות ה-40. מן התכתובת בין המשכילים מסתבר, כי עוד בשנת תר"ג, תכננו יצחק בר לווינזון (ריב"ל), יצחק ארטור ועוד משכילים בכרודי להוציא ירחון עברי בעריכתו של ריב"ל ("ואנכי אהיה המוציא והמביא"), כפי שכתב לאברהם בר גוטלבר.² אך תוכנית זו לא יצאה לפועל.

מי היו היוזמים? ומתי הועלה הרעיון להוציא כתב-עת חדש?

יה"ש עצמו מעיד כי התוכנית להוציא כתב-עת חדש עלתה די מוקדם, עוד "בשנת תר"ט או תר"י עלה על לבבי להוציא לאור מכתב עתי", והוא הביא את הרעיון לפני שד"ל שתמך בו.³ ואכן, שד"ל כותב ליה"ש ב-1840, בתשובה למכתבו, שישלח חומר לס' ש"יוצא מתחת ידיך וידי ידידנו ערטער"...,⁴ והוא פונה אליו "בבקשה ממך ומרעך ערטער שלא תרחיבו פה במודעה להבטיח גדולות, כמעשה הירונליסטים והאננאליסטים (שאומנותם אומנות ליסטים), רק תודיעו כי שלמים וכן רבים דאבה נפשם על הפסק בה"ע [בכורי העתים], על כן קמתם למלאות החסרון".... (עמ' 676).

המעניין לגבי עמדתו השמרנית של שד"ל, שהוא מציע שיתרגם הוא או אחד מרעיו "לאסוף ולכנוס עניני קדמוניות המפוזרים בצייטשריפטען של חכמי אשכנז צונץ גייגער פיליפזאהן ויאסט, לקבץ פזוריהן במה שיש בהן מתוקן ומקובל ונכון ואמתי, בעניני המחברים הקדמונים; ובלבד שלא תהיה מלאכתם מלאכת העתקה וקבוץ בלבד, אך מלאכת ברירת האוכל מתוך הפסולת" (עמ' 676). כמובן, כוונתו להשמיט חלקים שאינם הולמים את הביקורת המתונה.

כעבור עשר שנים, ב-1850, מאשר שד"ל את הידיעה על הוצאת כתב-העת, והוא מונה את פינליש וארטור בין היוזמים, בכותבו, "שמחתי באומרים לי מחברת חדשה בלה"ק תצא על ידך ועל יד החכמים היקרים של"ש וערטער הי"ו [ה' יחייהו ויחזקהו]..."⁵

לפי דיווחו של לטריס ב"פתח דבר" *להצופה לבית ישראל*, ארטור "יסד" את כתב-העת: "בעת ההיא החל יצחק ליסד מכתב עתי, הנקרא בשם החלוצין".⁶ יש לדייק ולקבוע, כי לטריס אינו טוען שארטור יזם את כתב-העת, שכן הוא שולח את הקורא ל"תולדות החלוצין", שנדפס כמאמר הפתיחה בראש הגיליון הראשון של *החלוצין*, ושיידון בהמשך,⁷ שם מסר ארטור עצמו פרטים על יוזמתם של משכילים אחרים להוציא את כתב-העת.

לדברי ארטור, באו אליו "אחי וריעי החכמים הנכבדים אשר בעירי לבקרני ושוחחו על השינויים במצב המדיני באירופה ועל הצורך לפעול. הם הצהירו, לפי דבריו, "הבה, נחלץ גם אנחנו, נאספה נא אלינו כל איש חיל, וכל איש יודע אשר ידו תכון עמו לכתוב עברית, ונוציא לאור לעתים מזומנים וקבועים מחברת בשפת קדשנו" (עמ' 3). החכמים האלה היו, כפי הנראה, יהושע השל שור (יה"ש) ואברהם קרוכמאל

² דוד בער נאטאנזאהן, *ספר הזכרונות* (ורשה, תרמ"א), עמ' 70–71. מכתב משנת תר"ג.

³ לקט שכחה מצד (91) [הוספה] / [אנונימי]. *החלוצין*, א' 2: 144. תרי"ב (מהדורה ב' של כרך א'). נוספות לעמ' 91 (במהדורה ב' של כרך א') שבה מזכיר המחבר את פטירתו של שד"ל (ב-30 בספטמבר, 1865), מספר על היחסים ביניהם וכן על החיכוכים שאירעו ביניהם. הערה זו נמצאת רק במהדורה ב' של כרך א'.

⁴ *אגרות שד"ל*, בהוצאת שאלתיאל אייזיק גראבער, חלק חמישי (פרזעמישל, תרמ"ב), עמ' 675, 676. תאריך המכתב: ד' אדר ב' הת"ר 12.3.1840. מספרי העמודים המובאים בגוף הטקסט בסוגריים מתייחסים למראה מקום שהוזכר בהערה סמוכה, וכן להבא בפרקי הספר.

⁵ *אגרות שד"ל*, בהוצאת שאלתיאל אייזיק גראבער, חלק שמיני (קראקא תרנ"ג [1892]), עמ' 1096. תאריך המכתב: כ"ז כסליו התרי"א 2.12.1850.

⁶ יצחק ערטער, *הצופה לבית ישראל* (וינה, תרי"ח), הקדמה עם תולדות המחבר מאת מאיר הלוי לעטעריס, עמ' XVIII. יצחק ערטער, *הצופה לבית ישראל* (ורשה, 1890), "פתח דבר [...] עם תולדות המחבר" מאת מאיר הלוי לעטעריס, עמ' XVIII.

⁷ תולדות החלוצין [דיאלוג סאטירי] / יצחק ערטער. *החלוצין*, א' 3–19. תרי"ב; א' 2: 1–14. תרכ"ו.

(אב"ן), ממשכילי גליציה, שהיו שותפיו לרעיון.⁸ ועליהם יש אוליי להוסיף את הירש מנדל פינליש (של"ש) ואת מרדכי דובש כחלק מחוג החלוצין, שאף השתתפו בשנתון החל בחוברת הראשונה.⁹ אך ארטור נראה כמי אינו מתלהב מתוכנית זו בגלל מצבה הירוד של הפריודיקה העברית בעבר בהשוואה לזו הלועזית (וראה בהמשך).
וכן מעיד ארטור עצמו במכתב לשניאור זקש, ב-1851, "...דידנו יה"ש העיר את רוחי בשובי לביתי וידבר על לבי לתת ידי אתו להוציא לאור מדי שנה בשנה מחברת כתובה עברית".¹⁰

אביב העמים 'היהודי'?

הסיבה הגלוייה לייסוד כתב-העת דווקא באותו זמן נעוצה בשינויים המדיניים שאירעו באירופה באותן שנים. 'אביב העמים' בשנת 1848 הפיח תקווה בלב המשכילים שהעדין החדש שבא בעקבות המהפכה יביא בחובו שוויון זכויות מלא ליהודים. כמו כן הוקלו מגבלות הצנזורה ואפשרו להוציא לאור פרסומים בעברית. התוכניות להוצאת כתב-עת עברי שהועלו בשנות ה-40 קרמו עור וגידים בראשית שנות ה-50, בעת שהופיעו, כאמור, התקופונים *התחיה* (1850) ו*היונה* (1851), בעריכת שניאור זק"ש, וכן *גרני* (1851) בעריכת גבריאל פולק.

הסברו של ארטור על עניין זה ב"תולדות החלוצין" נשמע סביר ואמין. הוא כתב, כי הוא וידידיו המשכילים דנו "על החליפות והתמורות אשר תצמחנה יום יום חדשים לבקרים בארצותינו, ועל הגורל אשר הפיל ה' בחסדו לנו עם בית ישראל". בעקבות המהפכה והטבת זכויות היהודים ("השגנו משפטי תורת האדם, וחוקי הממשלה ודתייה לא יבדילו בינינו ובין שאר יושבי הארץ"), "אפסה כל סבה לסופרינו [...] להלחם מלחמת חרץ נגד אויבים אשר מסביב לנו [...]". עתה יפנו כל תופשי נוצה כותבת אל הקודש פנימה, להלחם מלחמת בית נגד אויבים אשר בקרבנו, מלחמת הדעת נגד הבערות אשר לא תדע את לשונה ולא תבין את כתבי קדשינו לפי עומק פשוטה [...] מלחמת החכמה נגד הסכלות, המאפלת אש דת לבלי האיר" (עמ' 3).

אין כל ספק, שהמשכילים חשו באותה עת כמשכילים אחרים בתקופות קודמות, שבהן נראו סימנים המעידים לכאורה על סובלנות והוקרה ליהודים וליהדות של השלטון, או הסביבה האינטלקטואלית, שהגיעה העת לפעול מבית לשיפור מצבו הרוחני והתרבותי של העם, ועם זאת גם לדרוש ביתר שאת הקלה מעול האיסורים והחומרות במנהגי הדת.

ואומנם, ארטור הצהיר על כך לפני שניאור זקש במכתבו הנזכר: "...ואחת מראשי התכליות אשר נרדפה במחברותינו היא להעיר את לב רבני ארצנו ולהראותם כי עת להקל היא העת הזאת ועת לבטל תקנות נושנות ולשום אחרות תחתיהן. ואם יתמכנו חכמי ישראל במכתביהם, נקווה כי נצליח בדרכנו".¹¹ מבלי שפעל באופן מעשי בעיצוב דרכו של החלוצין לאורך שלוש עשרה החוברות שהופיעו לאחר פטירתו, מעבר לכתיבת מאמרו בחוברת א', סיכם ארטור בקיצור מאלף את דרכו הרוחנית של החלוצין כצוואה פרטית לקבוצת ה'חלוצים' שצעדו עימו בראשית דרכם, אך יה"ש הרחיב את היריעה. ואכן, העת הייתה נאותה להוצאת כתב-עת עברי ומשכילי גליציה הגשימו את שאיפתם.

⁸ גלבר, "תולדות יהודי ברודי", ערים ואמהות בישראל, ו', עמ' 215, תיאור תולדותיו של יה"ש ויחסיו עם המשכילים האחרים, עמ' 213–219.

⁹ על פי מכתבו של שד"ל (ראה בהערה 5 למעלה). שפייזהנדלר מוסיף את דובש לחוג החלוצין. ראה מאמרו, Spiceland, "Joshua Heschel Schorr: The Mature Years," *Hebrew Union College Annual*, 40–41, pp. 503–504.

¹⁰ יצחק ארטור, "איגרות", *הצופה לבית ישראל*, מהד' 'דורות', בעריכת יהודה פרידלנדר (ירושלים, 1996), עמ' 252.

¹¹ ארטור, "איגרות", *הצופה לבית ישראל*, עמ' 252.

א': "להלחם מלחמת בית נגד אויבים אשר בקרבנו, מלחמת הזעת נגד הבערות"

השער: "למלחמת הדת והתושיה"

בהשוואה לשערים בכתבי-העת העבריים הקודמים, שהצהירו על הפצת התרבות וחיודש השפה והתרבות העברית כמטרותם, *החלוץ* יצא בסיסמה שונה המזהה את ייעודו בכותר השער העברי: "החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה"¹². אפילו הירחון *ציון* שנטה לרפורמה זיהה את כיוון פעולתו באופן כללי, והצהיר כי יבואו בו "חקירות יקרות בעניני האמונה", ואילו *החלוץ* זיהה במפורש את האוריינטציה שלו כ"מלחמת הדת"? להצהרה זו נוסף מוטו בשער: "אם תעשון את הדבר הזה אם תחלצו לפני ה' למלחמה והייתם נקים מה' ומישראל (במדבר ל"ב)".

המוטו לקוח איפוא מספר במדבר, ל"ב כ'-כ"ב, לעניין 'תנאי בני גד ובני ראובן':

וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם מֹשֶׁה אִם תַּעֲשׂוּן אֶת הַדְּבָר הַזֶּה אִם תַּחְלִצוּ לִפְנֵי ה' לְמַלְחָמָה: וְעַבְר לְכֶם כָּל חֲלוּץ אֶת הַיַּרְדֵּן לִפְנֵי ה' עַד הוֹרִישׁוּ אֶת אִיְכָבוֹ מִפְּנֵי: וְנִכְבְּשָׁה הָאָרֶץ לִפְנֵי ה' וְאַחַר תָּשׁוּבוּ וְהֵייתֶם נְקִיִּים מֵה' וּמִיִּשְׂרָאֵל וְהֵייתֶה הָאָרֶץ לְכֶם לְאֶחָדָה לִפְנֵי ה': וְאִם לֹא תַעֲשׂוּן כֵּן הִנֵּה חֲטַאתֶם לַה' וְדַעוּ חֲטַאתְכֶם אֲשֶׁר תִּמְצָא אֶתְכֶם: בְּנֹו לְכֶם עָרִים לְטַפְכֶם וְגִדְרֹת לְצִנְאָכְכֶם וְהֵיִצְא מִפִּיכֶם תַּעֲשׂוּ.

מחבר המוטו שואל את התנאי המקראי וללא כל היסוס מיישמו לקונטקסט המודרני, דהיינו, לעניין מלחמת הדת של *החלוץ*, ומוסיף מן הפסוק את האוריינטציה של המלחמה, "לפני ה'", וכך הוא מגייס את האל למלחמת הדת. "מלחמת הדת" אינה אלא מלחמה של הדת, שהיא מלחמה על הדת, שמקדש *החלוץ*. המשך הפסוק נשמע לשני פנים: "והייתם נקיים", פירושו, מילאתם את חובתכם לאל ולעם, ועם קיום התנאי תוכלו לקבל את התמורה, שהיא אל-נכון, לפי דעת *החלוץ*, יהדות מעודכנת ומודרנית. ומשמעות נוספת לכך, שעצם מילוי החובה של 'מלחמת הדת' פוטר אותם מאחריות לגורל היהדות והעם, שכן עשו את המוטל עליהם.¹³

וכאמור, מעניין שהכותר הגרמני אינו משקף את הכותר העברי בעניין מלחמת הדת, והוא מזכיר את הנושאים שיידונו בשנתון ומגדיר אותו כ"מאסף מדעי להיסטוריה, ספרות וקדמוניות היהודים".

"למלחמת הדת והתושיה" – מהי 'תושיה'? – ראה בנספח בסוף הספר

ארטור: "תולדות החלוץ" – תוכנית כתב-העת וביקורת על המצב הרוחני של העם

כאמור, מאמר הפתיחה, "תולדות החלוץ", שנכתב בידי יצחק ארטור, נדפס בראש החוברת הראשונה של *החלוץ*.¹⁴ במאמר הוא דן במצבן של השפה העברית והספרות העברית, בחולי החינוך היהודי, ומביא הצעות לתיקונו, ומציע דרכים לחינוך נאות של הרב המודרני. המאמר מהווה מעין מאמר מערכת אידאולוגי הקובע את תווי התוכנית של כתב-העת, ובו משרטט ארטור, בין השאר, את הרקע שהפריח את הרעיון להוצאת כתב-עת, בעקבות תחושת הזמנים החדשים לאחר 'אביב העמים' והשינוי שנראה להם כיחסי לשוויון הזכויות ליהודים. הוא טוען, כאמור לעיל, כי עתה, שמצב היהודים הוטב, ולכאורה השיגו את

¹² החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה [כותר שער החוברת] / [המערכת]. *החלוץ*, א': בראש החוברת. שנת ה' תרי"ב.

¹³ ראה ניתוחו של יהודה פרידלנדר: "אמונת חכמים" בסאטירה של יהושע השיל שור", *בין הלכה להשכלה* (רמת גן, 2004), עמ' 163 (הפרק כולו, עמ' 160–172). "הפקעת פסוק מהקשרו וציטוטו למקוטעין הן תחבולות ידועות". הסמיכות "מלחמת הדת" אינה מלחמה לשם הדת, אלא מלחמה בגלל הדת או מלחמה נגד הדת. את המילים "את הדבר הזה" הסב יח"ש ל"מלחמת הדת והתושיה".

¹⁴ תולדות החלוץ [דיאלוג סאטירי] / יצחק ערטער. *החלוץ*, א': 3–19. תרי"ב; א': 2: 1–14. תרכ"ו. נדפס מחדש במהדורות הרבות של *הצופה לבית ישראל* ליצחק ערטער (וינה, תרי"ח), מהד' מאיר הלוי לעטעריס, עמ' 6–30. גרסה זו אינה זהה למאמר *בהחלוץ* עמ' 6 (במהד' לטריס, עמ' 10–14, נוסף קטע שאינו מצוי *בהחלוץ*). וכן נדפס במהד' 'דורות', *הצופה לבית ישראל*, בעריכת יהודה פרידלנדר, עמ' 171–204, על פי גרסת לטריס. ניתוח היצירה, בעמ' 42–45. ניתוח נוסף של "תולדות החלוץ" נמצא בספרו של פרידלנדר, בפרק "אמונת חכמים" בסאטירה של יצחק ארטור, *בין הלכה להשכלה*, עמ' 157–160.

CONTENTS

Preface	9
a. Monographs and Indices to Two Hebrew Haskalah Periodicals, <i>Heḥalutz</i> and <i>Bikurim</i>	9
b. Copies of the Periodicals in Libraries	10
c. General Information About the Monographs and Indices Project: <i>Hame'asef, Bikurei Ha'itim, Kerem Hemed</i> , Eight Hebrew Periodicals from 1820 to 1845 – and now Two Hebrew Periodicals in Mid-Nineteenth Century	11
d. Description of the Indices	11
e. Technical Notes About the Indices	14
General Introduction: The Journals of the Haskalah in Mid-Nineteenth Century	19
Journals of Haskalah in Mid-Nineteenth Century: <i>Heḥalutz</i> (1852-1889)	23
Introduction	25
a. <i>Heḥalutz</i> , vol I	28
b. <i>Heḥalutz</i> , vol II	53
c. <i>Heḥalutz</i> , vol III	75
d. <i>Heḥalutz</i> , vol IV	101
e. <i>Heḥalutz</i> , vol V	115
f. <i>Heḥalutz</i> , vol VI	125
g. <i>Heḥalutz</i> , vol VII	131
h. <i>Heḥalutz</i> , vol VIII	137
i. <i>Heḥalutz</i> , vol IXa	143
j. <i>Heḥalutz</i> , vol IXb	147
k. <i>Heḥalutz</i> , vol X	153
l. <i>Heḥalutz</i> , vol XI	159
m. <i>Heḥalutz</i> , vol XII	165
n. <i>Heḥalutz</i> , vol XIII	171
<i>Heḥalutz</i> and Its Editor	177
a. General Comments on <i>Heḥalutz</i> and Its Editor	179
b. Declarations on the Goals of <i>Heḥalutz</i>	180
c. <i>Heḥalutz</i> and Its Writers	180
d. General Assessment of Schorr	181
e. His Main Viewpoints	182
f. Development of Schorr's Scholarly Works Throughout the Years	183
g. Schorr's Style	190
Humor	190
Use of Matoes	192
h. Schorr as a Critic	193
i. Editorial Matters	195

j. Reactions to <i>Hehalutz</i>	197
k. Schorr in Defense of Himself	207
l. Summaries of <i>Hehalutz</i> Volumes, Number of Pages, Contributors, Contents	209
m. The ‘Galician Voltaire’: Schorr’s Satiric Works	212
n. “For the Struggle of Religion and ‘Tushiyah’”: What is ‘Tushiyah’?	227
o. Assessments of <i>Hehalutz</i> and Its Editor	232
 <i>Hehalutz</i> Index	 237
 Journals of Haskalah in Mid-Nineteenth Century: <i>Bikurim</i> (1864-1865)	 385
Introduction	385
a. <i>Bikurim</i> , vol I	387
b. <i>Bikurim</i> , vol II	405
 <i>Bikurim</i> and Its Editor	 421
a. Summaries of <i>Bikurim</i> Volumes, Number of Pages, Contributors, Contents	423
b. Assessments of <i>Bikurim</i> and Its Editor	423
 <i>Bikurim</i> Index	 425
 Appendices	 457
a. Bibliographical Data on the Journals and Their Editors	457
b. Lists of Contributors, Authors and Personalities Cited in the Indices	
c. of the Journals	459
d. List of Subjects and Authors Cited in the Indices of the Journals	459
e. Select Bibliography of General Material on <i>Hehalutz</i> and <i>Bikurim</i>	462
f. Bibliography of Books and Articles Cited in the Monographs of <i>Hehalutz</i> and <i>Bikurim</i>	463
g. List of Libraries Where Copies of the Journals Were Examined	474
 General Index of Personalities and Subjects (in the Monographs)	 475
 English Abstract	 vii

ENGLISH ABSTRACT

THE JOURNALS OF THE HASKALAH IN MID-NINETEENTH CENTURY: *HEHALUTZ* AND *BIKURIM* MONOGRAPHS AND ANNOTATED INDICES TO TWO HEBREW PERIODICALS IN GALICIA

HEHALUTZ (1852-1889):

“Leading the People in the Struggle of Religion and Wisdom”

This book follows the previous publication of the four books in the series of monographs and annotated indices on periodicals of the Haskalah: on eight journals of the Haskalah, titled *Michtevei Ha'itim: The Journals of the Haskalah from 1820 to 1845*, published in 2013; on *Kerem Hemed*, titled *Kerem Hemed: 'Hochmat Israel' [The Scholarly Study of Judaism] As the 'New Yavneh,' An Annotated Index to Kerem Hemed, the Hebrew Journal of the Haskalah in Galicia and Italy (1833–1856)*, published in 2009; and previously on *Bikurei Ha'itim*, titled *Bikurei Ha'itim – Bikurei Hahaskalah [The First Fruits of Haskalah]: An Annotated Index to Bikurei Ha'itim, the Hebrew Journal of the Haskalah in Galicia* (in 2005), and the publication of *Hame'asef Index and monograph — Sha'ar Lahaskalah [The Gate to Haskalah]: An Annotated Index to Hame'asef, the First Hebrew Periodical (1783–1811)*, in 2000, all published by Magnes Press.¹

Following the publication of these four books, I continued to pursue the indexing project of 19th-century Hebrew Haskalah periodicals, researching the next group of two Hebrew periodicals that were published in mid-19th century, *Hehalutz* and *Bikurim*. It involved studying the journals and their editors, contributing authors, and the subject matters included in them, and examining their scholarly and literary output, and preparing the indices and monographs.

Upon completion of these phases of research, writing, editing and computer programming, we now present the fifth volume in the series of monographs and annotated indices of Hebrew Haskalah periodicals. It covers the two Hebrew periodicals *Hehalutz* and *Bikurim*, and addresses major developments in the history of the Hebrew Haskalah in mid-century: the emergence of radical Haskalah in Galicia which found its mouthpiece in *Hehalutz*, and the contribution of its prolific editor, Joshua Heschel Schorr, publishing 13 volumes of his journal from 1852 to 1889.

---

¹ Moshe Pelli, *The Journals of the Haskalah 1820 to 1845*, Monographs and Annotated Indices to Eight Hebrew Periodicals in Holland, Galicia, Germany and Lithuania (Jerusalem, 2013); *Kerem Hemed: 'Hochmat Israel' [The Scholarly Study of Judaism] As the 'New Yavneh,' An Annotated Index to Kerem Hemed, the Hebrew Journal of the Haskalah in Galicia and Italy (1833–1856)* (Jerusalem, 2009); *Bikurei Ha'itim – Bikurei Hahaskalah [The First Fruits of Haskalah]: An Annotated Index to Bikurei Ha'itim* (Jerusalem, 2005); *Sha'ar Lahaskalah [The Gate to Haskalah]: An Annotated Index to Hame'asef, the First Hebrew Periodical (1783–1811)* (Jerusalem, 2000).